

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ BİNGÖL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Bingöl University
The Journal of Bingöl Studies

Cilt / Volume: 6 Sayı / Issue: 2

BAHAR 2020

Onursal Editör / Honorary Editor

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU

Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürü / Advertising and Public Relations Manager

Nimetullah KORKUT

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. James Howard-Johnston Oxford University, Amerika/USA
- Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Prof. Dr. Nurşat JUMADİLOVA Balashak Academy Karaganda, Kazakistan/
Kazakhstan
- Prof. Dr. Arshi KHAN Aligarh Muslim Universty, Hindistan/India
- Prof. Dr. Mehmet BARCA Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Prof. Dr. Blagovesta IVANOVA University of Structural Engineering and
Architecture (VSU), Bulgaristan/Bulgaria
- Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ Harran Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Prof. Dr. Iryna BURLAKOVA National Aviation University, Ukrayna/Ukraine
- Prof. Dr. Abdullah BAYRAM Nişantaşı Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Doç. Dr. İrade MEMMEDLİ Azerbaijan National Academy of Sciences,
Azerbaijan/Azerbaijan
- Doç. Dr. Abdullah DUMAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Doç. Dr. Cavid QASIMOV Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Doç. Dr. Mansumeh DAEİ Tebriz Payame Noor University, İran/Iran
- Doç. Dr. Hamza ALTIN Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ömer TOKUŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Dr. Öğr. Üyesi Nevzat KELEŞ Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Dr. Öğr. Üyesi Mahmut GİDER Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
- Dr. Alexander AKOPYAN Institute of Oriental Studies, Rusya/Russia
- Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye

Danışma Kurulu / Advisory Board

Doç. Dr. Ahat SALİHOV	Russian Academy of Sciences, Rusya/Russia
Dr. Firuz FEVZİ	Kabul University, Afganistan/Afghanistan
Doç. Dr. Oleksandr SEREDA	National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrayna/Ukraine
Dr. Ilirjana Kaceli (Demirlika)	University of Tirana, Arnavutluk/Albania
Doç. Dr. Celaleddin MİRZOYEV	Termez State University, Özbekistan/Uzbekistan
Doç. Dr. Kayrat BELEK	Manas Üniversitesi, Kırgızistan/Kyrgyzstan
Dr. Valentyna LAGODZINSKA	G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Ukrayna/Ukraine
Dr. Victor IGNA	1 Decembrie 1918 Üniversitesi, Romanya/Romania
Prof. Dr. Qasım HACIYEV	Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaycan/Azerbaijan
Abderrahmane AIT YAHYA	University Hospital Mohammed VI, Fas/Morocco
Prof. Dr. Hüseyin HANSU	İstanbul Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Sahip BEROJE	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Nusrettin BOLELİ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Metin YİĞİT	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Prof. Dr. Ramazan SOLMAZ	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Fevzi HANSU	Siirt Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Doç. Dr. Kasım TATLILIOĞLU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Vedat AVCI	Bingöl Üniversitesi, Türkiye/Turkey
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TEMİZKAN	Dicle Üniversitesi, Türkiye/Turkey

Bingöl Araştırmaları Dergisi, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Bingol Studies is an international refereed journal which is published twice a year. Scientific and legal responsibility of the articles belongs to their authors

Bingöl Araştırmaları Dergisi, **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)** veri tabanları tarafından taranmaktadır.

The Journal of Bingol Studies is abstracted and indexed by this indexes: **SOBİAD**, **İdealonline**, **Google Scholar**, **İSAM**, **BASE**, **Scientific Indexing Services**, **Academic Resource Index (ResearchBib)**.

Bu dergi, Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, BİNDAY ve Bingöl Belediye Başkanlığının desteğiyle yayımlanmaktadır.

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD OF THIS ISSUE

Doç. Dr. Yunus ESEN	Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas AKMAN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin BELTEKİN	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferit YÜCEBAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vedat AVCI	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Yasin TAŞKESENLIOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman LOKMACI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ataman Altuğu ATICI	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlyas ARSLAN	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇAĞLAYAN	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail SÖYLEMEZ	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ÇİFTÇİ	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adem GÜRBÜZ	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail NARİN	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY	Bingöl Üniversitesi

ISSN: 1309-369X

Dizgi ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi

Baskı: Vadi Grafik.

Basım: Bahar 2020

e-posta: bingolarastirmalari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Muhammed ÇETKİN-İbrahim DAĞILMA MODERN ZAZA EDEBİYATINDA ŞİİR, HİKÂYE VE ROMAN TÜRLERİNE DAİR TESPİT VE TAHLİLLER	7
Rasim BOZBUGA MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ BAĞLAMINDA ZAZA KİMLİĞİ VE ZAZA HAREKETİ	43
Ferhat APUHAN SON YÜZYILDA BİNGÖL'DE YAŞANAN DEPREMLER VE ETKİLERİ	79
Muhammed KÖSE 13359 NUMARALI TEMETTÜAT DEFTERİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA SİVAS/DİVRİĞİ YAĞBASAN ZAZA AŞİRETİ'NİN SOSYO-İKTİSADİ YAPISI	103
Nimetullah KORKUT-Mustafa KOYUN MURAT NEHRİ'NDE YAŞAYAN BAZI CYPRİNİD BALIKLARDAKİ <i>Diplostomum sp.</i> ENFESTASYONUNUN MEVSİM, KONAK TÜRÜ VE KONAK BÜYÜKLÜĞÜNE BAĞLI VARYASYONLARI	127
Ahmet KIRKAN ZAZAKİ DE ZAYEND	141
Süleyman Dahil Ebu Kaşah TARİHTE DUMİLİ AŞİRETİ	169

TARİHTE DUMİLİ AŞİRETİ

Süleyman Dahil Ebu Kaşah

Çeviren: Abdullah Demir

Kürt kabileleri binlerce yıl, topluluklar ve kabile birlikleri şeklinde yaşadılar. Daha sonra, kendilerini savunmak ve otlakları paylaşmak için büyük aşiretler oluşturdular. Bu kabilelerden biri ön palana çıkıp askeri özellikler taşıdığına bu kavim (Kürtler), adını ya bu kabilenin ya kabile reisinin ya da kabilenin tanrısının adıyla özdeşleştiriyordu. İşte Dumili aşireti de bu kabilelerden biriydi. Bu aşiret, tarih boyunca, uzun bir süre; *dumili, diyumili, dümbili, dünbili, deylemi, deyli, deylem, deyalime, denabile, debabile, delyan, dambat, dümbiliyyun, dûm, zaza, zazai, zerazai* gibi değişik isimlerle tanınmışlardır. Aynı sosyal ve iktisadi özellikleri taşıyan, aynı lehçe ve ses yapısına sahip “Kirtiler, Kadusiler, Mardiler Deylemler (Dümbüli)” gibi bazı kabileler, Hazar denizinin güneybatısında (Kazvin bölgesinde) hareket eden, uzun süre İran ve Roma imparatorluklarının savaşlarında ürkütücü ve savaşçı özellikleriyle öne çıkan birçok askeri oluşumlar meydana getiren kimi Kürt kabile isimleriyle anılmışlardır.¹ Gerçekte bu kabileler Medler döneminden bu yana, Kuzey ve Kuzeydoğu Kürdistan’da yayılmışlardır. Pulipus ve Batlamyus gibi kimi antik Yunan yazarları, Geylan ve (Kuhi-Berz) Berz-Bürz dağları mıntikasındaki varlıklarından söz eder.² Yine Minorsky, “Diyarbakır’ın kuzeyi, Palu-ve Dersim hududunda kendilerini *Deylemi* olarak tanıtmaktadırlar” der. Anderyas da Dimili kelimesinin Deylem’in karşılığı olduğunu, Dumililerin, Kürtçenin Zazaca lehçesini konuştuklarından söz eder.³ Şu an British Museum’da bulunan ve yazımı 1172’lere dayanan, Meyafarkin/Silvan Şehri (Türkiye Kürdistanı) Tarihi’nin ikinci nüshasında kayıtlı bulunan bilgiler bunu teyit etmektedir (Bkz. Tarih-i Meyafarkin, Ahmet bin Yusuf bin Ali İbnü'l-Erzak el-Fâriki, Kerim Faruki-Yusuf Baluken, Nubihar Yayınları, 2014, s.469-470). Buna göre bu şehrin savunma güçleri Deylemlilerden oluşmaktadır. Ayrıca Hadank, Zaza toplumunun ismi olan Deylemi-Deylumi’nin, Hoy ve Selmas’ta bulunanların ismiyle bir olduğunu söyler. Oscar Mann ise bunların dillerinin de aynı olduğunu ifade eder. Yine Ermeni araştırmacı Antranik de yaptığı araştırmalarda Oscar Mann’la aynı

1 Cemal Reşid Ahmed, Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, s.89

2 Minorsky, Daru'l Maarifi'l İslamiyye, Eddeylem Mad, C.2/Liden, London, 1965, s.112

3 Cemal Reşid Ahmed, Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, s.90-91

sonuçlara varmış ve deylemi (Dumili) Kürtçe lehçesinin, Farça ve Türkçe'den çok uzak olduğunu ifade etmiştir.⁴ Zira bu eser Ermeni kaynaklar arasında yer almakta ve 1900 yılında Tiflis'te basılmıştır. Lyric'in yaptığı araştırmalara göre kesinlikle Zaza (Zeraza)lar, kendilerini Dimili yani Dûmilî olarak adlandırmaktadırlar. Zira Kürtçede ی/i harfi و/u harfine dönüşebilmekte. Tıpkı Mezveri -Mezyeir de olduğu gibi "vav" yerine "ye" kullanılmıştır. Karl Hadank'ın belirttiği gibi mahalli dilde kullanılan *Deylemi* ifadesi milliyeti ifade etmektedir. Öyleyse Zazalar, Deylem'den (Deyuli) veya Deylum. (Burada "L" ve "M" harfleri yer değiştirmiş olmaktan başka bir şey değildir.) Bu teori Anderyas ve Cristins tarafından 1900 yılında yayımlanmıştır. Yine Lyncic ve Ozvald'ın haritalarında Deylemi olarak görülmektedir. Tüm bu araştırmalara binaen Minorsky ve Margaret, Zazaların 10. Yy.'da başta Selmas şehri olmak üzere Atrupatina/Azerbaycan'da (bu iki isim de Kürtçede aynı anlamı-ateşin bulunduğu yeri ifade eder) genişleyip yayıldıklarını ileri sürmektedirler. En meşhur şehirlerinden biri de Deymelkan (Deylemlilerin şehri)'dir. Bu isim Kürdistan'daki birçok yerleşim yeri için de kullanılmaktadır. Bunlar; Yakut el-Hamevi'nin sözünü ettiği Süleymaniye yakınlarındaki Şehrezor'da bulunan Deymelkan köyü, Urmiye'nin kuzeyinde Kelale yakınlarındaki bir köy, Lahican'ın batısında yer alan Deyleman, Erbil ve Dersim civarı, diğer bazı köylerdir.⁵

Dumililer, bu isimle veya diğer başka isimlerle Herir, Akra'nın köyleri, Şayhan, Ba'sekiyye, Behzani, Kûş, Dohuk, Zaho, Şengal, Kamışlı, Halep, Urfa, İzmir, Botan ve diğer bazı bölgelerde de bulunmaktalar. Onların bir kısmı hâlâ yörüklük yapmakta ve Kürdistan'ın her bölgesinde göçebe olarak dolaşmaktalar. Bunlara *Dûm/Dôm* adı verilmektedir.⁶

Öte yandan Tebriz ve Hemedan, onların önemli şehirleri arasında sayılmaktadır. Şerefhan Bitlisi; Dünbülî emirlerinden Mir İsa'nın, İzidi Kürtlerden 100 bin aileyi Azerbaycan'a naklettiğini ve bu emirin zamanının büyük bölümünü Tebriz'de geçirdiğini kaydeder.⁷ Minorsky ; İran Kürdistanı'ndaki Mako bölgesinde tam olarak Dambat (Dumililer) mıntıkasında yaşadıklarını, Musa el-Huri'nin de belirttiği üzere hâlen Kürtlerin Dambat'ta (Dumililerin) yerleşik bulunduğunu açıklamıştır.⁸ Bunlar kendilerini Deylemi diye adlandırır. Müslüman ve Arap tarihçilerden

4 Abbas Muhammed Şakir, Eski Tarihte Kürd Med Devleti, s.92

5 Laleş Dergisi, Sayı 30, s.118

6 Abbas Muhammed Şakir, Eski Tarihte Kürd Med Devleti, s.49

7 Mesudî, Murucu'z Zeheb, C.2, s.251

8 Hamza el-İsfahanî, s.151

İbn Kesir, Mes'udi, İbnü'l-Esir, İbn Havkal, Makrizi, Belazuri, Taberi ve diğerleri, bir şekilde veyahut değişik yönüyle onlardan söz etmektedir. Örneğin Mes'udi, Debabile/Dümbüli kabilesinin Şam şehirlerinde yaşadığını söyler.⁹ Hamza el-İsfahânî ise, Farsların Deylemlilere *Taberistan Kürtleri* dediklerini kaydeder.¹⁰ Polipiyus, M.Ö. 1000 yılının başlarında, onların Medlerin kuzey komşusu olduklarını; Mitaniler ve Kadusilere ise yakın yerlerde yaşadıklarını zikreder.¹¹

Bu aşiretin çok büyük olması, geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve lehçelerinin diğer tüm Kürtçe lehçelerinden farklılık arz etmesinden ötürü, bazı tarihçiler, onları Kürtlerden ayrı bir millet olarak değerlendirilmiş ve bazı münasebetlerle "Deylemler ve Kürtler" şeklinde bir tabir kullanmışlardır. Oysaki yukarda aktardığımız son araştırmalar, Deylem'in Dümbülilerin ta kendileri olduğunu te'kîd etmektedir. Bununla birlikte onlara ait asli ve saf bir lehçeden söz edilemez. Zira onlar, lehçeleri birbirinden farklı birçok kabile birliklerinden oluşmuşlardır. Yine de onların ana lehçesi Zazaki/Zazai Kürtçesi'dir. Bu lehçe Mükriyani/Makiryani lehçesine nispetle Hevrami lehçesine daha yakındır. Günümüzde ise onların büyük çoğunluğu, yukarı Kurmanci'yi (Yani Behdinan Kurmancasını da) konuşmaktadırlar. Ba'sekiyye, Behzani ile batı ve doğu Kürdistan'daki bir kısım Dumililer; Araplaştırma, Farslaştırma ve Türkleştirme faaliyetleri etkisiyle Farsça, Türkçe ve Arapça konuşmaktadır. Bütün bu anlatılanlarla birlikte, bir Kürt aşireti ya da kabilesinin ilk çıkış yerini tespit etmek güçtür. Zira 4 bin yıldan beri otlaklar için, bu günkü sınırlarından çok daha geniş olan Kürdistan coğrafyasının her bölgesinde dolaşmışlardır.

Yukarda anlatılanlara istinaden Dumili ve Zaza isimlerinin aynı manada kullanıldığını söyleyebiliriz.

Hangi İsim Daha Eski ve Asli - Dumili mi Zaza mı?

Üstad Cemal Reşid Ahmed şunu söylemektedir: Taş devrine "ince taş aletlerinin çağı" (microlithic) denilmiştir. Bu da güney Kürdistan'da "nemit" (zerzi) olarak bilinmekteydi. Zerzi ismi içinde, bazı aletlerin bulunduğu "zerzi" mağarasına nispet edilmiştir. Kerbun, söz konusu aletlerin "b" tabakasına ve milattan önce en az 10 bin senesine ait olduğunu açıklamıştır. Bu arkeolojik buluş, büyük bir olasılıkla "zaza" veya "zarza" nın o zamandan beri yaşamış oldukları ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu isimler, *Zerzi* mağarasından

9 Cemal Reşid Ahmed, *Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto*, s.92

10 Cemal Reşid Ahmed, *Kürtleri Tarih Sahesine Çıkışı*, C. 1, II. Baskı, s.652-906-886

11 Abbas Muhammed Şakir, *Eski Tarihte Kürd Med Devleti*, s.19-56-62

yani Zaza milletinin yaşadığı yerin isminden alınmıştır. Milattan önce 1650'de “zazeya et-tirrûkî”, lîdeta”, “endûşî el-kûtî”, “mulûk'lûlû”, “kuvârî”, “elhûrî” gibi Suvar'ların kullandıkları kavramlar, birbirlerine karışınca “zaza” veya “zarza” isimleri ortaya çıkmıştır. Bu kavimler bütün Kürdistan'a yayılmışlardır.¹² Eski Yezidi dinine baktığımızda en kutsal şeyin tılsım veya yedili sema oyunu olduğunu görmekteyiz. Bu oyunların en eskisi “Zarzaî sema”sıdır. Bu oyun birisi öldüğünde Deylemler'e özel kurallarla icra ediliyordu. Bu da en eski ismin “zaza” olduğuna işaret etmektedir. Fakat Zaza nedir? Bu kelime “zehir” ve “âzer” olmak üzere iki parçadan oluşuyor. **Zehir sarı, âzer ise ateş** Yani *sarı ateş* anlamındadır. Bu ise Güneşin ateşi veya ışığını ifade etmektedir. Nitekim ateşin her zaman bir kutsallığı olmuştur. Kürçe'de “rûş”, “rû”, “xûr”, “hûr”, “mîhr” (mîhrâ veya mijâ) “kâş”, “hütâf”, “hütâv”, “hütâr”, “zehir âzer”, “şehmâ”, “îsî” veya “asya” gibi ateşin bir sürü ismi vardır. Birçok yezidi aşiretlerin isimlerine derinlemesine baktığımızda onların Güneş tanrısına nispet edildiğini göreceğiz. Söz gelimi, hüvirî “hûr”a, mîhrekân “mîhrâ”, hütârî “hütâr veya hütâv”, hûrkan “hûr”, kâşâhî “kâş”, zarezâî “zehir âzer” eskân veya heskân “îsî veya asya” ya nispet edilir. Buna göre güneşli anlamındaki zarezâî, şemsani semasına nispet edilir. Şemsani Mir Ezdînâ Bâbîr'in kabilesidir. Aynı zamanda “mehîrkeh”, “mîhrâ bâverî” yani Şemsanîyîn ismi ile de isimlendirilirdi. Böylelikle bütün şemsânîlerin bütün şeyhleri Deylimidir (Zaza). Ki bugün Deylem kabilesine mensup, sarı yıldız yani güneş anlamına gelen “setîrî”, “setârî zihkâ”, ile isimlendirilen bir yezidi kabilesi bulunmaktadır. Aynı zamanda bütün Beyarî'ler Deylemi'dir. Onlar 40 parçaya ayrılmadan önce büyük dedeleri His Memân ed-Dûmelî'ye dönüyorlar. Onların bir kısmı başka bir kabilenin ismini taşısa da yine ona nispet edilir. Âzer'e gelince özel bir kutsiyete sahip olan ateşin isimlerindedir. Ateşin Kürçe'de birçok ismi vardır. Örnek olarak ; “akır”, “ahır”, “avır”, “azer”, “ater”, “ayer”, “ar”, “mah”, ki bazen mak olarak da telaffuz edilir. (Yezidi) Kürtler Hint Avrupa'ya nispet edildiğinden dolayı azar, ve azr gibi öncesinde illet harfi bulunan “r” harfini telaffuz edemiyorlardı. Bu nedenle bu kelimeler “zaza” olarak kısaltıldı. Bazen de “zaraza” olarak telaffuz edilmiştir. Fakat her halükarda anlam aynıdır. O da Şemsanî'ler yani Deylemi'lerdir.

Dûmîli Kelimsenin Aslı ve Anlamı Nedir?

Bazıları, *dûmîli* kelimesinin iki geniş omuzlara sahip anlamında olduğunu söylemiştir. Kimisine göre iki millet anlamındadır. Bazı tarihçiler

12 Cemal Reşîd Ahmed, Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, s.39

Dûmilileri, Hz. Nuh'a veya Buhti aşiretine nispet ederler ve bazıları da onları bir şahsa ya da bir aileye intisap ederler. Bu görüş tarihî, coğrafi hatta güçlü siyasî kanıtlarla desteklenememektedir. Dûmililerde başka inançlar da bulunmaktadır. Ancak adı geçen aşiret (Dûmilî), Şeyh Adî'nin gelmesinden önce ve ondan sonra bütün Yezidi dinlerinin ana omurgasını oluşturmaktaydı. Bu nedenle Yezidi dininin bir bütün olarak değiştirilmesi veya parçalanması, daha sonra başka bir öze yeni bir dinin onun enkazı üzerine kurulması aynı isimle olmuştur. Bu yüzden Yezidilik günümüze kadar dostları ve düşmanları tarafından tahriye ve kötülemeye maruz kalmıştır. Akademik olarak buna cevap vermek için Hirdût kitaplarını esas alarak Mîdî Kürtlerine gitmemiz gerekecektir. Onların inançlarına göre Mîdî Kürtleri altı ana kabileden oluşuyor. Bunlar; *Bûzâ*, *Bârtasnî*, *Sitrûhat*, *Aryâ*, *Muhi* (*Mahi*, *Maki*) kabileleridir. Aslında bunlar Mîdî'lerin dinî tabakalarına ait altı kavramdır. Mîdî ismi, birlik olduk anlamındaki **amad**, **mada ma+da** kelimelerinden gelmiştir. Ebû't-Tarih lakabıyla bilinen Heredot diyor ki, Mîdîler arasında Diyûk (diyûkâl) ismi ile bilinen mert bir adam ortaya çıkmıştı. Milattan önce 768 civarlarında Mîdîleri bir araya getirmişti. Daha sonra Ürartiyîn (haletî) kralıyla bir anlaşma yaptı. Ondandan sonra milattan önce 590'da Asuriler onu esir tutular.¹³ Dolayısıyla M.ö. 715'te Mîdî'lerin Asurilere galip gelmesine neden oldu. Bu nedenle M. ö. 613'e iki hâletî'yi tasfiye eden Diyukin torunu "**Kî-Kubâd**" lakabı takılan **Kîksar** veya **Sîksar** zamanında gerçekleşti. Onlara (beyare) efendi oldular. O zamandan yakın zamana kadar Hâletî, Deylemiler'le evlenmeyi yasaklamıştılar. Onları beyâre veya ahiret kardeşi olarak görürlerdi. Onların yaşlıları evlenmeyi hâlâ yasaklıyorlar. Birçok kere şu soruyu sorarlar olayın konumuzla ne alaka ve ilişkisi vardır diye oruyorlar? "**Dehyûk**", "**Dîyük**", "**Diyaku**", onun ismi değildir. Onun lakabı "**Dehyû**", "**Kâkû**", "**Dehyâv**" ve "**Kal**" dır. *Dehyû* bölge anlamındadır.¹⁴ Daha sonra köy anlamındaki dî olmuştur. "kekâhe" ise bütün Kürt lehçelerinde vardır. Burada Tanrı veya kral anlamındaki "kâkû" veya "kal" şeklinde kısaltılmıştır. Söz gelimi Kâkî, m.ö. 861'de **Hûbûşka**'nın kralıydı. Şilimnerin yazıtlarında kîkî şeklinde kaydedilmiştir. Şahman kitabında Estîyakû torunlarından birinin adının kâkuvî veya kâlû olduğuna işaret etmektedir.¹⁵ Zerdüş, kâl zerdüş ismi ile bilinmiştir. Günümüzde ise abi, dede, saygın gibi anlamlara gelmektedir. Buna göre *diyâkû* veya *diyûk* (diyakal, diyûkal, diyûkak) bölgenin tanrısı veya kralı anlamını ifade etmektedir. Bunun sonuna nispet "ya" sı eklenince diyûlî veya diyûmilî oldu.

13 Cemal Reşîd Ahmed, Kürtleri Tarih Sahesine Çıkışı, C. 1, II. Baskı, s.878

14 Cemal Reşîd Ahmed, Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, s.22

15 Laleş Dergisi, Sayı 30, s.97

Etbalarına ise nisbet ya'sı eklenerek duyukliler ديو+لي kasedilerek duyuli veya duyumlu denilmiştir. Ancak duyumlu ديوم+لي kelimesi ise duyuk milletini ve kabilesini ifade eder. Zira Hint-Avrupa dillerinde müpteda haber, fiil ve failer yer değiştirebilirler. Zamanla kelime değişime uğrayarak, Kürtler harici milletler tarafından dunbuli, dumbuli, deyli ve deylemi şekillerinde telaffuz edilmiştir. Bu millet içerisinde mak-mag denilen dini ayinleri icra eden bir grup bulunmaktaydı. Bu grup kendisini ilahi gücün sembolü olarak gördüğünden evliliği yasaklamıştı. Bu grup içerisinde günümüzde de bilinen *Kalu* veya *Tacu* isimli yüksek bir makam bulunmaktaydı. Bugün bilinen kavalın ta kendisidir. Bu yüzden Halitiler (hak. 590) kavalcı olan bu Dumbulilerle evliliği yasaklamıştı.

Günümüz Dumbulileri altı ana unsura ayrılmaktadır. Bunlar da eskiden Duyumlu ismi altında birleşmekteydi. Güçlü ihtimale göre bu Duyuk asrına kadar uzanmaktadır. Bu ana unsurlar da şunlardır:

1. Karanazile
2. Ed-Duyuliye
3. Ed-dihliye
4. Yusuf kireye
5. Meyhere kani (Meyhera'ya nisbeten)
6. El-berimemiyeh

Bu her kolun kendine has lideri ve kuyusu bulunmaktaydı. Ancak tüm kollar ahiret kardeşleri olan Mam Reşan (Mehmed Reşan)'da birleşmektedir. Fakat duyuli kabilesi ana unsurudur. Zira asıl olan ahiret kardeşi Mam Reşan, kuyusu Resm, şeyhleri de Nasiruddin olandır diye denilir. Bu şartlar kavalcı olan dumlilerde bulunmaktadır. Bu kabilenin asıl kök olduğu ifade edilmektedir. Ancak bunlar iddiadır. Aynı şekilde Suriye ve Türkiye'nin Kürdistan bölgesinde bulunan Müslüman Dumliyyin ve Zazalar (Alevi-Bektaşiler) de üst tabakaları bulunan kabilelere ayrılmaktadır. Öyle ki her kabilenin lehçesi diğer kabile lehçesinden farklıdır. Bu da bize kabilelerin bir ana unsurda buluştuğunu ispat etmektedir. İlginç olan ve konu hakkındaki şüpheleri gideren en mühim husus şudur ki Zazalar da kıssalarının içerisinde kendi örflerini katmışlar. Zira olayı kandil ateşi (Çekelto) etrafında şekillendirmektedirler ve çocuklarını da Türkiye'nin kuzeyinde bulunan beyaz su (Kaniye sipi) ile yıkamaktadırlar. O suyu *ak bewar* olarak isimlendirenler de bulunmaktadır. Bu da Türkleştirme politikasının bir sonucudur. Halbuki onlar da Alevi Bektaşî müslümandırlar. Bu da Zazaların dumli olduklarının

en kesin kanıtıdır. Her ne kadar isimleri daha eski olsa da.

Dasni kelimesi hem Dumili milletine hem de yaşadıkları mıntıkaya kullanılmıştır. Bu nedenle genel olarak *ezidi* kelimesi ile de eş anlamlı olmuştur. Meyda kelimesi Zerdüştler tarafından düşüşünden (M. 550) sonra o mıntıkanın bir ismi olarak kaldı. Zerdüştler de orayı uğursuz (Ehremen) saydılar. Kürtler ve farslar *Deyu* kelimesini ürkütücü bir hayaletle kullanadurdular. Bunu başta Zerdüştlere karşı duranlara bir intikam vesilesi kıldılar. Bundan dolayı Ezidilere askeri hareketlar yapıldı. Daha sonra onlara uyanlara *Deyu*'nun yandaşları anlamında (*Deyuh sena*) kullandılar. Bununla da şerre tapanları kastettiler. O günden sonra yezidiler şeytana tapanlar olarak bilindiler. Daha sonra kelime Herodot'un da meyden kabilesi altında andığı *dasni* kabilesine dönüştü. Bu, deminde söylediğimiz gibi kabile değil ayrı isim taşıyan Dehok dini topluluğun altı tabakasının adıdır. Ancak Ezidilerin şeytana tapanlar olarak bilinmesinin tedvin ve tarihi vesikaların olmayışının yanı sıra değişik nedenleri vardır. Ancak gerçekte ise *Deyu* iyiliğin ve hayrın temsilcisi olan Melik Dehyuk'a işarettir. Elyesduki vahşetin veya hayali cinlerin sembolüdür. Dahok şehri de bu hayırsever melikin ismi ile isimlendirilmiştir. Yani kurucunun ismiyle isimlendirilmiştir. Yani o halk deyukun tabileridir. (domliyyun) bundan dolayı kelimeye dasna bitleştirilmiş ve dehyuka uyanlar anlamını kazanmıştır günümüzde de bu şekildedir. *Dasni* kelimesi de eskidende zerdüştilikten önce de Deyukalin tabileri anlamında kullanılmıştır. (misrai yada zerazari)

Ebu Dasin, Laleş Dergisi'nin 2001 yılında yayınlanan 16. sayısında (aynı şekilde uzman bur davud yesna kitabının girişinde de diyor) bu toplumlar (Errik elfida) isimli kitapta anılan ve *das* ismi ile anılan toplumun kendisidir.¹⁶ Yerleşim yerleri Dahistan olarak bilinirdi. Yani Dahistan Dehyuk (Edduyumlu) milletlerine kullanılıyor. Hıristiyanlar ve Şebekler bu kelimeyi hep Ezidilere kullandılar. Zira Şebekler Zerdüşt Kürtler idi. Hıristiyanlar ise asılları Arami Asuri ve Keldani idiler ve bunlar Farşlıların ve Zerdüştlüğün çıkışından yüzyıllar önce o mıntıkada mevcuttular. Bu da *dehyusna* kelimesinin varlığına en güzel delildir. *Dehyusna* kelimesi *şemsani* kelimesiyle eş anlamlıdır.

Müslüman Arap yazarlara göre ise bu kelime yer ve şahısların lakaplarıdır. Mirza *Dasni* gibi Cafer *Dasni*, Şeyh Hasan *Dasni*, Cebel-i *Dasni*, *Dasnili* Kürdler vb. *Dasni* mıntıkası Merga (Mihrekah)...

16 Tefvik Vehbi, Hadar ve Irak Kürdistan'ında Mecusilerin Kalıntısı Yezidiler, s.39

Etrafında Dumulilerin, ortasında Madların yoğun olarak yaşadığı Dasni mintikasında bulunan Dasni Dağını düşününce, buradan bu kelimenin *duyumli* kelimesi ile eş anlamlı olduğunu anlıyoruz. Bu yüzden şu an Şeyhan kazasına tabi bir köyün adı olmuştur. Bundan dolayı Şemsaniyyin, Zarariyyin, Mihrabawerrihi, Hormin, Kardoği, Ezita ya da Ezidiyyin kelimelerine de eş anlamlı olmuştur. Zira bu kelimeler Deyokun, Mîdîyyin yönetimine geçtiğinden beri eş anlamlı kelimelerdir. Bu yüzden de Emir Mir Ali ve çocuğu Şeyh Şemsin kendi çocuklarına Hesen Hesna (ay tanrısı) babek (atalarından birine nispet) olarak da *Şemsani* gibi Kürtçe isimler koymaları tesadüfi değildir.

Tevkel veya Tevkâl ile bir kâhin veya ilahı kastediyoruz. *Sitayânîs* ile yönelen veya doğan güneş'i kastediyoruz. Bundan dolayı Ezidi vatandaşların çoğunda Mîdî lehçesine ait birçok isim görürsün. Örneğin, Âdô, Mâdô, Dâsîn, Kubâd, Cemô, Mendô, Mendî, Şâmô, Şemî, Şemô, Hurşît, Lâsô, Kâlô, Tâcû, Kolô, Kellô, Cellô, Hallô, Mencî, Zôrô, Kırbâl....

Nasıl ve Ne Zaman Kavâlin Oldu, Kavâlin'lerin Çoğu Nasıl Dûmlî Olarak Tarif Edildi?

Her ne kadar *Ġadâ* ismi, on yedinci yüzyıldan beri dini tören ve ayinlerin uygulanmasına has olan Diyôk'a (Dîyômîlî) tabi olan bir cemaatin ismi olarak kullanılsa da, biz, birleşmiş olan Mîdî kabilesinin isminin *Mâġî*, *Mâh*, *Mâk* olduğunu, bunun gerçekte bir isim değil bir lakap olduğunu zikrettik.¹⁷ *Mahmôr* (ماج + مور) kelimeleri ile kutsal ateşi zikrettiğimiz gibi *Mâġ* veya *Mâk* kelimeleri ile de ateşi kastediyoruz veya *Çakmâh* (جق+ماخ) kelimesinde olduğu gibi, yani eski zamanlarda ateş yakabilmek ancak çakmak taşları ile mümkün olmaktadır veya ateşle çalışan aletin sıfatı olan *Makînâ* kelimesinde olduğu gibi.¹⁸ Veya *Mômîk*, *Môk* bu kelimeyle de "Mum'u" kastediyoruz. Bu bir cemaatin konumu için önemli olduğu ve ana ırkın belirlenmesi için "Anne" manasında kullanılan bir kelimedir. *Mâk*, kelimesi bir ağacın budanıp ekime hazır hale getirilmesi için kullanılır. *Mâk* kelimesi, Hintliler ve Hint dillerinde çoğunda "Anne ve Asl" anlamlarında kullanılmıştır. *Âfîstiyâ'* da aynı anlamda kullanılmıştır. Bu ismin, Sümerliler, Babiller, Kutiiyyinler, Husiyyinler, Aşuriyyinler, Zerdüştiiyyinler ve diğerleri tarafından aynı mana ve amaç için kullanıldığı zikredilmişti. Daha önceki Ezidi dinlerinden birçok kelime geldiği gibi *Mâke* kelimesi de, sözlerin öneminden dolayı değiştirmişlerdir. Çoğunluğunun bu kelimeyi kutsaması Şeyh Âdîy'den öncedir. Ancak daha

17 Abbas Muhammed Şakir, Eski Tarihte Kürd Med Devleti, s.49

18 Abbas Muhammed Şakir, Eski Tarihte Kürd Med Devleti, s.55

sonra kelimenin ihtiva ettiği anlam değiştirilmiştir. *Semâyâ Mâkeîzî*, yani asli ilahın veya ateş ilahının iştirilmesidir. Bu ateş dini günlerde ve Perşembe günü akşamları yanan ateştir. *Nâru'l-cerâ*, hâlâ uygulamada olan ve etrafında dansların yapıldığı ateştir ve *el-Kâbâğ* (باغ + کا) yani Ceme, Cemşid ve Mihrikan bayramında, Laleş'te Şehy Şems'in mezarında bayramlarda kurban edilen bir öküzdür. Misrâiyye Mâk tabakası, Misrâ'ya ibadet için dualar düzenledi. Ezidi kadınları bu dualarla birlikte kalp safvetini muhafaza ederler. Bu Ezidi kadınlarından birisi, hakikat anlamına gelen *Reşnû'dur*. Bundan dolayı Mushaf-ı Reş (Reş Kitabı) siyah kitap anlamına gelmeyip, gönüllerde muhafaza edilen hakikat kitabı anlamına gelmektedir. (Bu konuda daha geniş bilgi edinmek için bkz. Mısraîyye Tarihi ve İnançları, yazar: Doktor Tetr Nîrôy, tercüme Hıdır Süleyman.) Bütün bu merasimler Mâk toplumu tarafından yapılmaktadır. Gökyüzünde oturan melekleri somutlaştırmak için bu merasimlerde mavi renkli elbiseler giyerler. Bazen de meleklere boyun eğmek için de parlak beyaz renkli elbiseler giyerler. Bunu da kalbin ve niyetin saflığını göstermek için yaparlar. Bu sebeptendir ki, Ezidiler mezar ziyaretlerinde mavi elbiseler giymezler. Zikredilen tabakada Kôçek, Tâci, Kâl, Pîr, Şenko gibi kâhin ve büyücüler çıkar. Yunan ve Romalılar bunu *Makusa* veya *Magus* (ماکوسا و مکوس) diye isimlendirirler. Fakat bunun aslı *Mâk*'tır. Yunanlılar bu kelimeyi *Fisagoras*, *Mateyus* gibi devamlı sonuna sin harfi koyarak kullanırlar. Sonra Araplar onu naklederek *Mecus* şeklinde değiştirdiler. Ama onların ilahlarına gelince *Kâle Mâk*, kâhin veya kâhinlerin kâhini diye isimlendirilirdi ki bu isim halen Kavalinde, *Va'mel Kebîr* (وعمل كبير) konumuna muadil olduğu kayıt altındadır. Heredit bunlardan şöyle bahsetmiştir: Davet ederler ve güneşin yörüngesine gitmek için yarışırırlar. *Misrâiyye* de altıncı derecedeki üyeleri için kullanılan isimdir. Bu isim Kürtçede *Tâc* "تاج" ismine ya harfi nispet edilerek *Tâci* veya *Rekâdîn* (تاجی أو رکاضین) ile bilinmektedir. Âfistiyâ'da aynı anlamda kullanılmıştır. Kürtler *Tâcîk*(تاجیک) kelimesini hızlı ve süratli koşan av köpeği anlamında kullanmışlardır.¹⁹ Mâk'ların geri kalanları Mûkriyân veya Mâkriyân aşiretleridir. Halen Kürdistanın doğusundaki *Mako* bölgesinde ve *Dâmibât* (Domlî) bölgesi ile çevrili yerededirler. Hûrnîski, bu bölgenin Kürtlerin yaşadığı yer olarak zikretmiştir.²⁰ Bütün bunlar açıkça göstermiştir ki, "*el-Mâk*" tabakası Kavalin, Şemsaniyye ve Dumliyye'de temsil edilen dini bir gruptur. Eskiden Koçikîn ve Hidmetikârîn'i de kapsardı. Yezidiler genellikle *Be'sîke* ve *Bahzânî* halkına denmektedir. Çünkü hepsinin Kavâlîn olduklarına

19 Cemal Reşid Ahmed, Dirasat-ı Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, Bağdat 1984, s.14

20 Laleş Dergisi, Sayı 10, s.43

inanırlar. Be'sîke ve Bahzânî daha sonra bölgeye yerleşmişler. Yezidilerin çoğu, Şeyh Âdî'nin, Tâcî ismini hızlı bir şekilde yer değiştirmelerinden dolayı bütün Kavâlîn'lere koyduğuna inanırlar. Aslında bu isim Şeyh Âdî'den önce de vardı. Şeyh ise bu ismi değiştirmeden onaylamıştır. Kâlû ve Tâcî kelimeleri, milattan önce 768'de *Diyûk*, Mîdîleri yönettiği zamandan günümüze kadar Dûmilî Kavâlîn'lere söylenir ve (Melek-i) Tâvus'u simgeler. Buna dayanarak, Yezidiler, "Kâvâl Şeyh Âdî" deseler dahi Şeyh Âdî döneminde *Kâvâl* kelimesinin bilinmediğini kesin olarak söyleyebilirim. *Kâvâl* yerine *Tâcî* veya *Kâlâ* kullanılırdı. Büyük ihtimalle *Kâlâ*, *Kâlû*'dan gelmiştir. Çünkü Bahzan halkı günümüze kadar *Kâvâl* şeklinde Kâf harfini üstün okurlar. Ki Bahzan, en eski Dûmilî Kavâlîn'lerin ilk yerleşim birimidir. Aynı zamanda Yezîdî toplumunda *Kâlû* ismi boş değildir. Hâlâ Kavâlîn'lerin altında oturdukları veya yakınında durdukları ağacın adı "dârî Kâlû"dur. Kimisi de ona Dârî Kemâl diyor. Her iki kelime de aynı anlama geliyor. Şeyh Hasan veya Bir Kemal'e çağdaş olan Bir Mâmend Kemâl'e nispet edilerek Kemâl veya Kâl'ın ağacı anlamını ifade ediyor. Bu da Mâmend'in dedesine bir *Hessan Memân'a* dönmektedir. Onun son Kâlî Mâk'tı. (Mâk'ın büyüğü, Müznî Kâvâl ve Kâvâlîn'lerin büyüğü). Bu nedenle Laleş'te yer alan Kâlâ'nın biricik ağacının yakınında suyun bereketini görürsün. Bu su, *Âvâ Kâlûk* (Kâlûkî) ile de isimlendirilir. Yani Kâlû'nun suyu veya orada Tavusu temsil eden, yıkanılan, müzik aleti anlamındadır. Şeyh Âdî gelmeden önce Tavus'u simgeleyen alet bilinirdi. Bu aletin Kâl veya Tâcî'nin müzik Tanrısı ile sıkı bir ilişkisi vardır. Onu tavaf etmek ne kadar güzeldir! Dârî Kâlâ ve Kâlûkî isimleri Laleş'te Bîr Kemâl'in mezarı yanında bulunan isimlerdir.

Buna göre büyük bir olasılıkla "Kıval" (قوال) kelimesini "Kâlû, Tâcî" (تاجی كالوا) anlamında ilk kullanan kişi eş-Şeyh Hasen'dır. (الشيخ حسن) Belki de bu tercihinin nedeni babası eş-Şeyh Âdî b. Sahr'a (الشيخ عادى ابن صخر) muvafakat etmektir. Ki "kıvalî"ler (قوالين), Şemsânîler (الشمسانين) ile Âdânîler (الأدانين) arasındaki sorunlar neticesinde ortaya çıktılar. Fakat bu isim zamanla "*Kâlû*" kelimesinin yerini almıştır. Bununla birlikte "Tâcî" kelimesi zamanla kaybolup gitmiştir. Gelecek fıkra bunu teyit etmektedir. (بيري مامه ندي كه مالا / خودانديه في شه مالا / ده) Yani el-Pîr Mâmend Kemâl, def sahibi ve altı evi vardır ve onu kıvâlîn eliyle teslim etmiştir. Burada akla birkaç soru gelmektedir. 1. Şayet el-Pîr Kemâl ed-Dûmelî, Tâcî veya Kâlû değilse o (beyitte) sözü geçen defle ne yapıyor? 2. Niçin suyunun bereketi için tavus kuşunu niyet ederek yıkanıyor? 3. Niçin onun kabrinin yanına def veya bir işaret konuyor? 4. Niçin günümüzde Kıvâlîyînler, onun alametinin olduğu yerde, ağacının altında ve onun suyunun yakınında oturuyorlar? Tüm açıklığıyla buna şu cevap verilebilir: Çünkü o,

onların atalarıdır, Kâle Mâk (كاهه ماک), Muznî Kıvâl'dır. (Onların büyükleri) . Bu yüzden günümüzdeki Kıvâlîler, atalarının mekanı olan ve onun temsil eden o yerde otururlar. Ancak burası, ataları Pîr-î Hamû (بیر حمو) dönemindeki yerdir. Konulan sınır ve engellerden dolayı parmakla sayılacak kadar az olan, sınıfından ona bir eş bulunmadı. Bunun neticesi ed-Dûmelî olan el-Kıvâlîler nerdeyse yok olacaktı. Bununla beraber el-Kıvâlîlerin büyüğü kendiliğinden yok olacaktır. Çünkü el-Herâkî (الحرقيه) kabilesinin üyesi olan bir genç kızla bütün Ezîdîlerin şeyhi el-Emîr el-Bâbî'nin onayıyla evlenmek zorunda kaldı. Böylece Ezîdî dininin önemli bir unsuru yok olmaktan kurtarılmaya amaçlanmıştır. El-Kıvâlîlerin önderleri için ne garip bir durum! Her koşulda yukarıda sözü geçen dönemde “Kâl” veya “Tâcî” ismi, “ Kıvâl”a dönüşmüştür. Eş-Şeyh Hasan el-Edânî'nin (الشيخ حسن الأذانيه) ailesinin, Zerâzâîlerin lideri el-Bâbîr İzdinâ'nın (البابير ئيزدنا) ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık kurması sonucu, isimleri zamanın akıp gitmesiyle yavaş yavaş Kürtçeden Arapçaya çevrildi. Sonuç olarak, Biyâretu Zerezâî (بيارة زرزائي) veya Mîhrâ Bâverî, (ميهره باوري) Şemsânîlerin liderleri oldular. Geriye kalanları ise ilk ismin içinde kaybolup gitti. Sonra da Mehr Bâverî'nin ismi yok olmaya yüz tuttu fakat henüz tam olarak kaybolmadı. Şayet es-Semâ ez-Zerâzâî olmasaydı, bu sonuncusu da yok olurdu. “Kevel” (قه ول) kelimesi ise köken olarak vardı ve değişmemişti. “Kelû” (كه لو) kelimesi ile birlikte kullanıla gelmişti. Fakat eş-Şeyh Hasan bu konunun altını kırmızı çizgiyle çiziyor. Zira ona değinmeden geçmedi. Bu vurgulardan birincisi, bu kelime, el-Kâlû, et-Tâcî veya başlangıçtaki el-Kıvâl kelimelerine verilmiş olan kutsal izdüşümleri olan suffi içerikli bir kelimedir. Nitekim “Keme” (كمه), güneşi ve onun yeryüzündeki nurunu temsil eden “Pîr Hesên Memân” (بیر هسن ممان) olarak isimlendirilmişti. Öyleki bu ifade Şemsânî olması gerekli olan el-Kıvâlîlerin liderlerinin ve torunlarından birinin onu hak etmesi gerekir. Yani el-Mâk topluğundan olan Pîr, Dûmelî ve Şemsânîlerden olması gerekir. Bu durum da onlara bu ismi (Tâcî) bahşeden eş-Şeyh Âdî el-Hekkârî (الشيخ عادي) tarafından kutsanmıştır. Bu vurgulardan ikincisi, ışık ve güneşin ilahı olan **Şışmıs'ı** “Sheshms” (شيشمس) temsil eden kanat meselesidir. Çünkü o defî çalanın bir Şemsânî olması gerekiyor. Bu nedenle sadece eş-Şeyh Hasen eş-Şebbâbe (الشيخ حسن الشبابة), defî (ki bu def birçok kişinin ayın ilahını temsil ettiğine inandığı) çalan Pîr Tercüman'dan (بیر ترجمان) almıştır. Aynı zamanda Pîr Kemâl, isimleri Dûmelî Kıvâlîlere (Davulcular) dönüşen çocuklarına defî vermiştir. Çünkü onlar temelde güneşin ilahını temsil ederler. Ancak kimileri, Şışmıs'ın (شيشمس) defî üflediğine ve eş-Şehy Hasen'in onu çaldığına inanır. Vurgulanan üçüncü nokta, dinî ruhânî liderin Şemsânî olmasıdır. Çünkü sözü geçen din, bütünüyle Allah'a ibadet etmesine karşın kutsal Şems Kabilesine bağlı olarak

hep Şemsânî kalmıştır. Bu yüzden onlar, Ezîdîler (Allahın kulları) olarak isimlendirilmiştir. Bu üç noktadan Ezîdîler tarihi, Zerâzâîler (Şemsânîler) dışında Diyok döneminden beri hiçbir zaman Kıvâlîler için ruhanî bir emir ve bir lidere şahit olmamışlar. Ancak bu onların sadece Ezîdî diyanetinin kurucuları oldukları anlamına gelmez. Daha önceden Ezîdîlere, Melikler, el-Ûrâtîler (الأوراتيين), el-Hûrîler (الهوريين), el-Hûrîler (الهوري), el-Mehrîler (المهريين), el-Eşkânîler (الأشكانيين), el-Kiřîler (الكشييين), el-Hısîler (الحشيين), el-Hissîler (الهسييين) , es-Sûmerîler (السومرييين) ve başkaları liderlik etmişlerdir. Fakat Dûmilîler, emirliği m.ö.768 yılından eş-Şeyh Hasen, Şemsânîlere lider olana kadar m.s. 1228 dolaylarına kadar devam ettirmişlerdir. Ruhanî emirler, sürekli onlara bağlı kalmışlardır. İsmi Bâbî Şeyh'e (بابي شيخ) dönüşen Bâpîr (بابير), Muznî Kıvâlâ (مزني قوال) (Kıvâlîler'in lideri), Pîřmâm Mîrke Hâ (بيشمام ميركه ها), Şeyh el-Vezîr (شيخ الوزير), Bâbâ Çavîř (بابا جاويش), Bâbî Kâfân (بابي كافان) ve el-Beyâre Kâtibe (البيارة قاطبة) gibi. Ana dillerinin büyük oranda değişmesiyle birlikte dinî kelimler hep kurtçenin dûmelî lehçesiyle kalmıştır. Örnek:

Sancak(سنجق), bir yer ya da bir bölgeyi ifade eder.

Hâs(حاس), bir salih veya bir veliyi ifade eder.

Kâbî (قابي), tapınağın ana giriş kapısını ifade eder.

Semâ/Sûmâ (سه ما/ سوما), sonsuzluk garantisi için kutsal bir dansı ifade eder.

Kâbâğ (قاباغ), kökü kâ-bâđ olan kelime kara öküzü anlamına gelir.

Pir (بير), şeyh/lideri ifade eder.

Tâcî (تاجي), kıvâlîleri ifade eder.

Kûcuk(كوجك), kahin/falci anlamında kullanılır.

Şîrbek(شيربك), hayat bardağı (tavusa eşlik eden bardak) anlamına gelir.

Morkırın (موركرن), vaftiz anlamına gelir.

Berât(براة), kardeşlik anlamındadır

Lâleř (لالش), Adem'in mekanı anlamında

Îzî (ئيزي), tanrılar veya yaratıcı anlamında

Bâd Şây (باد شاي),aynı şekilde tanrılar veya yaratıcı anlamında

Çâvîř (جاويش), yetkili anlamındadır.

Dûmliye Aşiretine Bağlı En Önemli Kabileler

2.700 'den fazla yıl boyunca Yezidi (Kürt olan) halkına karşı gerçekleşen dehşet ve trajediler sonucunda Dumlilerin büyük ailelerinin çoğu ki bunlardan nice yezidi ve farklı sebeplerle başka dinlere muntisib kabileler, dal ve şubelere ayrıldı. Bu kabilelerin en önemlileri, yerli (ez-Zerazai) hariç şunlardır: Haysekiyye, Surciyye, Daudiyye, Zerariyye Mehrekaniyye, Mukraniyye, Butaniyye veya Buhtiyye, Setirî Zerkiyye, Bermekiyye, Şemsaniyye, Roşbeyaniyye, Eyyubiyye, Ruadiyye, Şeddadiyye, kollarıyla Kakaiyye, Mamusiyye, Kayidiyye ve Türklerdir. Cuma (Elkabağ) bayramına beraber katılan son üç kabile el-Mak (المك) grubundan olan yani Şeyh Âdi gelmeden ve ordayken bu atmosferin etkinlikleri gerçekleştiren Dumlilerin kahinleridir. Bu altı gruptan oluşan kabilelere ilaveten yukarda zikredilen Dumli aşiretler bunun dışında da kabileler mevcuttur.

Tarihte Dumlilerin (Dımmîlî) Kurduğu En Önemli Devlet Ve Beylikler

(Dımliler) Yezidilerin güneşe tapan halkı veya milletine dayandırılır. Yukarıda zikredilenler, Midyalıların m.ö. 768'de Dımlilerin kurduğu en büyük devletlerden biridir veya kurulmasında çok etkin rol almışlardır. Medler'in m.ö. 550'de yıkılmasından sonra Astiages'in oğlu Ki Bedağ (Kiros) komutasında m.ö. 520'lerde ilk beyliklerini kurdular. Sonra Midya'nın sağında bulunan yere (İmadiyyeye) Amadin ismini verip başkent yaptılar.²¹ Amad+din, yani medlerin dini. Kürtler hâlâ *Amidî* ismini kullanmaktalar. Daha sonra devletlerine *Badinan* ismini verdiler. Din kelimesi Kürtçeden *dayina* kelimesinden dönüşmüştür. (beh+dinan) yani temiz din, dinlerin en temizi demek. Bunun benzeri Turfan kaynaklarında da (Dirist Dinan) yani en hakk din diye mevcuttur. **(Yezidi diyanetinin merkezi)**. Aynı şekilde Bilad-ı Dasin, Bilad-ı Adiyabin, Bilad-ı Eyzita (ezidiyyin) diye de bilinir. Bu devleti m.ö. 331'de İskender el-Makduñî ele geçirmiş. M.ö. 635'te göçebe bir beylik olan Merzebaniyye'yi kurdular. Bu dönemde Dumlî Emir İsa Dasin beyliğini kurdu. Mad İso ismini verdiği Midya'nın sağında bulunan Şehr-i Dumlî Emir İsa başkent yapmıştı. Şu an Şeyhan kazasına bağlı Mecmeu Meht denilen Yezidî köyüdür. Şerefhane mütercimi molla Cemil Bendî Erroşbeyanî, Mir Caferin dumlî Emir İsa'nın torunlarından olduğunu aktarır. M.ö.928-1045 Merdavîc b. Ziyar ed-Dumlî Azerbeycan'da Ezziyariyye Beyliğini, Salar ed-Deylemî de M. 944'te (berza'...) Essalariyye Beyliğini, M. 954'te de Erruadiyye Beyliğini kurdular. (ru + âdi) yani güneşe tapanların mezhebi. Sonra Eyyubî beyliğini soylu er-Revvadiyye ailesinden olan Meşhur Selahaddin-i Eyyubî

21 Ahmed Mahmud el-Halil, Erşak Safir Estiyan, Kürd ve Kürdistan, s.72

komutasında kurdular. Er-Revvadiyye ise soylu Dumliyye aşiretindedir ve bu beylik ilk başlarda hilafeti temsil etmesine rağmen Yezidî ve Müslümanlardan oluşmuştu, bu sebeple Selahaddin-i Eyyubî Filistin'in Franklardan kurtuluşu için Yezidilerden yardım istemiş ve bu çağrıya özellikle Viranşehir ve Şengal dağındaki yezidiler cevap vermiş. Dımlilerden sonra en cesur savaşçılar arasında el-Mihrikan aşireti gelmekte ve başlarında da çok sayıda Frank'ı krallarıyla birlikte esir alan aşiret reisi Dirbas vardı.

Dımlilerin Katıldığı Bazı Savaşlar

Dımliler, M.Ö. 625'te başlayıp 613'te Ninova'nın düşmesiyle sonlanan Medlerin savaşına Asurlulara karşı **Halti'lerin yanında yer alarak, ayrıca** 558'de başlayıp 550'de Midya'nın düşmesiyle sonlanan Fars ve Kürd savaşına katıldılar²². M.ö. 420'li yıllarda 120 bin pers askerinin yok edildiği bir savaşa katılmışlar. Zeynufun diyor ki; gerçekten Kardoği halkı asla pers krallarına itaat etmemiş ve onlara hiçbir zaman boyun eğmemişler. Bir sefer bir pers kralı sayıları 120 bini bulan Aramram ordusuyla üzerlerine saldırmış, Kardoğiler hemen hepsini öldürmüşler.²³ M.ö. 331'de de Dımliler çok kanlı iki savaşa katılmışlar: ilki başkentleri Amidî (Amadin) korumak diğeri ise İskender'le müsâlaha ile sonlanan Akra ve Şeyhan kazaları arasındaki Komel nehri yukarısında gerçekleşen Komila savaşıdır.²⁴ M. 643'te kabile reisi Merzeban başkanlığında göçebe bir kabile olan Dumlî Merzeban kabilesi, Huzeyfe el-Yeman komutasındaki orduya kafa tuttu ve onu mutabakata mecbur kıldı.²⁵ , M. 705'te cizye vermeyi kabul etmediler ve Ömer b. Hanî el-Absî ile savaştılar.²⁶ M. 838-839 yılları arasında Abbasilere karşı Dumlî Cafer b. Berces komutanlığında başkaldırdılar. İsyancılar Musul, Azerbeycan ve Ermeniya'yı işgal etti. Bu yıllarda Komel nehri kıyısında üç kanlı savaş gerçekleşti, hatta nehir suları içine düşen cesetler dolayısıyla kıpkırmızı oldu. Bu sebeple günümüze kadar Dumlîler onun suyunu içmeyi kendilerine haram ettiler.²⁷ M. 928'de Azerbaycan'daki Dersim intifadasına katıldılar.²⁸ M. 944 yılında Rus ordusuna karşı yapılan ayaklanmaya katıldılar ve Azerbaycan'dan kovulmasında önemli rol oynadılar.²⁹ M. 1041'de 200 yıldır devam eden Hemecî kabilelerinin; Selçuklular, Tatar ve Oğuzlar gibi,

22 Abbas Muhammed Şakir, Eski tarihte Kürd Med Devleti, s.21-22

23 Abbas Muhammed Şakir, Eski tarihte Kürd Med Devleti, s.34

24 Cemal Reşid Ahmed, Dirasat Kurdiyye Fi Bilad-i Sobarto, Bağdat, 1984, s.98-99

25 Cemal Reşid Ahmed, Kürtlerin Tarih Sahesine Çıkışı, C. 1, II. Baskı, s.456

26 Belazurî, Futûhul Buldan, s.-330-332-334

27 Laleş Dergisi, Sayı 10, s.45-46

28 İbnü'l Esîr, C. 6, s.135-136

29 İbn Miskeveyh, C. 11, s.65-66

saldırılarından Kürdistan'ı savunmak için Dumliler, Kürdlerle beraber çok çetin savaşlara katıldılar.³⁰ M. 1187'de Selahaddin-i Eyyubî'ye destek vermek üzere, Revvadi (Dumlileri), Franklara karşı bazı savaşlara katıldılar. Büyük bir olasılıkla o dönemde halkı sadece Kürd Dumlileri olan Tebriz şehri yerlilerinden olan Sair Babek Elhoremi, Şemsanî Dumlilerindendir. Horemi kelimesi de Kurdani kelimesinin müradifidir.³¹ Dumliler 1991'in mart seçkin intifadası da dâhil günümüzdeki bütün Kürd devrimlerine katılmışlardır.³²

NOT:

Zerdüştlük: nice milletlerin oluşturduğu, bazı kürtlerin ve çoğunlukla farsların dinidir. M.ö. 625 yılında 658 doğumlu (yezidi) Kürd anne-babadan olan Zerdüşt tarafından Urmiya şehrinde kurulmuş fakat kürdlerin zulüm ve saldırlarından davetini pers şehirlerinde yaymıştır. Bundan dolayı onlarla savaşmış ve onları Ehrimene (kötülük tanrısı) ibadetle itham etmişler. M.ö. 550'de yezidi Midya yıkılınca Kürdistanın güneydoğusundaki kürtlerin çoğu onu (zerdüştlüğü) benimsediler.

30 Cemal Reşid Ahmed, Kürtlerin Tarih Sahesine Çıkışı, C. 1, II. Baskı, s.479-480

31 Miguel Süryanî, Ruha (Urfa) Kilisesi Eserleri Nasihi, s.38

32 Bazı Dağınık Bilgilerin Kaynağı Seyyid Kuvval Süleyman Sefve el-Dumli, Kebîrul Kavalin ve Yezidi Ruhani Meclisi Üyesi

